

ГЕОГРАФІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ У РОСІЙСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Існування і розвиток будь-якої держави, так само як і суспільства, багато в чому залежать від географічного середовища. Природні фактори – клімат, рельєф, ґрунт, їжа та інші чинники – зумовлюють характер діяльності людей, а отже і риси їх співіснування. Специфіка оточуючого середовища зумовлює формування неоднорідних психічних, інтелектуальних та соціальних рис населення. Економічний розвиток держав у будь-який історичний період, як і сьогодні, залежить від розмірів території, наявності корисних копалин, торгівельних шляхів міждержавного значення, виходу до моря, тощо. Тому дослідження проблем географічного детермінізму є актуальною на сьогодні. Поняття географічного детермінізму засноване на визнанні того, що саме географічний фактор, тобто місце розташування країни її природно-кліматичні умови, наближеність до водних просторів та інші параметри визначають основні напрямки суспільно-історичного розвитку певного народу, його характер, поведінку на міжнародно-політичній арені. Тобто географічне середовище розглядається як вирішальний фактор соціально-економічного, політичного і культурного розвитку народів.

Питання географічного детермінізму завжди знаходило місце у працях істориків, філософів, державних діячів, вчених. Ідеї про обумовленість життя людей і суспільства географічним середовищем висловлювали ще античні мислителі Страбон, Геродот, Фулідід, Полібій, Платон, Аристотель, Цицерон, Гіппократ [13; 18]. Одним із засновників сучасної географічної школи вважається французький мислитель ХVІІІ століття Шарль Луї Монтеск'є. Він намагався вивести з географічних умов характер, мораль і звичаї народів, їх господарський і політичний устрій. Цілісні концепції географічного детермінізму розробили мислителі нового часу – Ж.Бодуен, А.Тюрго, Г.Бокль.

У кінці ХІХ століття географічний детермінізм стає теоретичною основою геополітики, яка заснована на ідеї визначального впливу географічного простору на зовнішню політику держав. Традиційна геополітика розглядала кожну державу як географічний чи просторово-територіальний організм, що володіє особливими фізико-географічними, природними, ресурсними, людськими і іншими параметрами і який керується виключно власною волею та інтересами. Переважно у працях класиків геополітичної думки закладені теоретико-методологічні основи дослідження даної проблеми. Можна виділити концепції Фрідріха Ратцеля, Рудольфа Челлена, Альфреда Мехена, Карла Хаусхофера, Макса Вебера, Акселя Шмідта, Джорджа Макіндера, Пітера Тейлора, Ніколаса Спайкмена, Дональда Майнінга та ін.

В Україні інтерес до політико-територіальних проблем виник ще наприкінці ХІХ століття. З ним пов'язані праці М.Драгоманова, І.Франка, М.Грушевського, А.Яценка. Пізніше широкого розвитку ці питання набули у працях С.Шелухіна, С.Томашівського, Ю.Липи, С.Рудницького, О.Кульчицького. На сучасному етапі в Україні дослідженням геополітичних проблем займаються М.С. Дністрянський, О.Гончаренко, В.Дергачов, Ю.Павленко, Ю.Пахомов.

У російській суспільно-політичній думці цікаву теорію в аспекті досліджень впливу географічних факторів на формування суспільства висунув соціолог Л.І.Мечников. Серед російських суспільно-політичних діячів певні думки щодо значення природного фактору висловлювали історик В.О.Ключевський, філософи В.С.Соловйов, К.М.Леонт'єв. Проблеми географічного детермінізму знаходимо у праці соціолога і природознавця М.Я.Данилевського „Росія і Європа”. У російській геополітиці питання природного фактору частково порушувалось в працях мислителів російської еміграції – представників школи євразійства. Серед них найвідоміші П.М.Савицький, М.С.Трубецької, Г.В.Вернадський, П.П.Сувчинський, Л.П.Карсавін та інші.

На сьогоднішній час геополітичні дослідження в Росії проводять відомі науковці А.Дугін, К.С.Гаджієв, В.А.Колосов, Н.С.Мироненко, С.А.Корольов, Д.Н.Замятін. Зокрема, професор Л.В.Мілов, прослідковуючи характер обробітку і врожайність земель центральної Росії від укріплення Московської держави до початку ХХ ст., робить висновок: „В силу відмінностей природно-кліматичних умов одна і та ж для Західної і Східної Європи кількість праці задовольняє ніяк не одну і ту ж кількість „природних потреб” індивіда... Звідси і конкретно-історичні відмінності між Заходом і Сходом Європи в типі власності, в формі господарювання, в типі державності і в характері розвитку капіталізму” [20, 53].

В обсяг нашого дослідження входять праці російських науковців, суспільно-політичних діячів, які у своїх працях торкалися проблем географічного детермінізму. Короткий огляд літератури з досліджуваного питання дозволив нам акцентувати увагу на опрацюванні творів Л.Мечникова, як соціолога і географа [2] та автора концепції культурно-історичних типів М.Данилевського [1], які в основу своїх теорій ставлять принципи географічного детермінізму. Праці М.Трубецького [8-11] та П.Савицького [3-7] важливі для нашого дослідження як праці засновників геополітичної концепції євразійства.

Під час дослідження нами було опрацьовано широке коло джерел та наукової літератури. Загальний огляд робіт з теми дослідження виявив досить малий ступінь її опрацювання. Можна виділити статті російських науковців Л.Люкса [19], Л.В.Мілова [20], А.Ігнатова [17], Б.С.Єрасова [16], які стосуються висвітлення поглядів євразійства.

Розкриття стану географічного детермінізму в російській суспільно-політичній думці другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття становить мету нашого дослідження.

У нашій роботі для виявлення основ російської традиції географічного детермінізму велике значення мають праці російського науковця, емігранта Л.Мечникова. Його концепція визначає роль природного чинника на формування суспільств. Вона викладена у праці „Цивілізація і великі історичні ріки”, яка видана французькою мовою у 1889 році в Парижі.

Лев Ілліч Мечников (1838-1888) – народився в Петербурзі в сім’ї багатого харківського поміщика Спадаренко-Мечникова, румуна за походженням. У 1851 році сім’я Мечникових переїхала до Харкова, де Лев навчається в приватному пансіонаті Спешнева та у Харківській гімназії. Завдяки своїм блискучим здібностям, він у 16 років поступає на медичний факультет Харківського університету. Проте через пів року був звідти виключений, і вже в 1857 році Мечников виїхав до Петербургу, де поступає у Медико-хірургічну академію, а згодом на фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Проте, як знавця східних мов його запрошують працювати перекладачем у російській місії на Близькому Сході. У 1860 році переїжджає в Італію, де вступає в так звану „тисячу” Гарібальді. З 1865 року живе в Женеві, знайомиться з Бакуніним (пізніше з Кропоткіним), поділяє погляди анархістів. Тут цікавиться природничими науками, пише під різними псевдонімами статті з географії та антропології в російських журналах „Современник”, „Русский Вестник”, „Дело”, „Вестник Европы”, політичні статті – в „Колоколе” Герцена. У 1874 році, вивчивши за рік японську мову, їде в Японію на запрошення Токійського університету читати лекції з російської мови. Через погане здоров’я, у 1867 році повертається до Швейцарії. Тут працює над географічними питаннями разом з французьким географом Елізе Реклю. З 1883 року Мечников – завідувач кафедри порівняльної географії і статистики Невшальської Академії Наук (цю посаду він займав до кінця життя). У цей час Л.І.Мечников почав роботу над твором, який би пояснював виникнення і розвиток культури і цивілізації. Однак завершити її вченому не судилося. Перший і єдиний том його праці вийшов під редакцією вірного друга Е.Реклю у Франції 1889 року під назвою „Цивілізації і великі історичні ріки”.

У праці автор розвиває теорію, за якою у розвитку людських цивілізацій завжди є визначальними фізико-географічні чинники, а серед них найважливішими є гідрологічні особливості території. На основі цього припущення в історії цивілізацій Мечников виділяє три основні періоди (річковий, морський і океанічний), яким відповідають історичні періоди опанування людиною водних просторів. Він ставить перед собою завдання вияснити за допомогою

яких методів фізико-географічні умови впливають на долі народів, даючи одним з них верховенство над іншими. Згідно його концепції, рушійною силою в історії є географічне середовище, поряд з яким велике значення відводиться людському фактору. Автор стверджує: „оточуюче людину середовище і здібність людини пристосовуватися до цього середовища в повній мірі повинна сприяти тому, щоб людина могла найкращим чином влаштувати своє існування...” [2, 62]. Розвиток соціальної еволюції всюди залежить від географічних факторів: „...оточуюче середовище і загалом всі природні умови впливають з свого боку на форму кооперації, направляючи і координуючи зусилля окремих особистостей” [2, 68]. У таких умовах людям вдається створити вільні суспільні союзи, яким можуть позаздрити найцивілізованіші нації. Ці народи є „щасливим виключенням” у сім’ї людства. Протягом всього твору автор доводить значення спільної (колективної) праці у створенні цивілізацій: „...в більшості випадків... фізико-географічні умови... допускають розквіт людського життя тільки за умови розумної і складної праці...” [2, 68]. На його думку, причину виникнення первісних культурних осередків, їх характер, причини їх наступної еволюції слід шукати не в самому середовищі, а в відносинах між середовищем і здатністю людей, які населяють це середовище, до кооперації і солідарності.

Праця Л.І.Мечникова для нас цікава ще й тим, що в ній автор коротко розглядає вплив тих природних умов, які мають найбільше значення в історичному і соціальному житті народів. Такі умови він поділяє на три групи: астрономічні впливи, вплив фізичного середовища, вплив рослинного і тваринного світу.

До першої групи Мечников відносить кліматичні особливості географічних поясів. Їх різноманітні умови, звичайно, не однаково впливають на розвиток суспільства. Так, навколополярні райони не придатні для розвитку людського колективу. В екваторіальному кліматі, „...не дивлячись на його розкішну флору і фауну, до цих пір також не виникло міцних цивілізацій...” [2, 80]. Причиною цього є власне факт зайвого розвитку органічного життя в усіх його формах. Так, жителі екватора, як писав автор, „дістаючи вдосталь і майже без всяких скоординованих зусиль... все необхідне для матеріального добробуту, по цій причині позбавленні природного стимулу до праці, до вивчення оточуючого світу...” [2, 80]. Мечников стверджує, що людина яка ще не вийшла із „зоологічної” стадії розвитку, задовольняється цими умовами. Вона не може піднятися на вищу ступінь культурного розвитку, так як тут відсутня перша і найнеобхідніша умова для зародження історичного життя і прогресу – потреба постійної і більш-менш напруженої праці. Крім того, людську свідомість в цих умовах природа „лякає... жахливими і грізними явищами циклонів, численних тропічних злив...” [2, 81]. На думку Мечникова, саме природні особливості роблять неможливим утворення цивілізації в умовах тропічного клімату.

Автор зауважує, що великі історичні цивілізації на материках Старого Світу, зосереджені виключно в помірному поясі. Навіть цивілізація Індії, незважаючи на спекотний і вологий клімат, „виникла і розвивалась в області верхнього Пенджабу, який за своїм кліматом належить до помірного поясу, так як близькість льодовиків і снігів Гімалайських гір сильно охолоджують повітря” [2, 81].

Другу групу природних чинників складають фізичні особливості, різноманітне співвідношення між геосферою, гідросферою і атмосферою. Ці фактори, на думку автора, впливають на поширення, розповсюдження цивілізацій. Для прикладу наводиться ситуація в Африці: „...водоспади, пороги і бистрини великих річок (Нілу, Конго, Замбезі, Оранжевої) у зв’язку з будовою поверхні, плоскогір’ями, які лежать одне над другим, виявилось достатнім, щоб зробити внутрішність чорного материка непроникною для культурного впливу” [2, 85]. Автор зауважує, що культура, яка зародилася в долині нижньої течії Нілу, проникла в область, яка знаходиться біля його витоків, тільки зробивши гігантський обхід через Середземне море, Атлантичний океан, Америку, Тихий і Індійський океани. У мало дослідженому гірському масиві Тибету, який знаходиться в незначній відстані від зачатків древніх цивілізацій, живуть зовсім дикі племена.

Мечников переконує, що проста випадкова особливість природи якої-небудь країни дуже часто виявляє чисто місцевий, несподіваний, але, тим не менше, вирішальний вплив на мешканців

даної країни. Так, наприклад, японці зобов'язані своїй національній відокремленості морській течії Куро-Сіво і підводним камінням, які роблять доступ до берегів Японських островів досить небезпечним. „...Тумани і морські течії, які омивають британські острови, виявились в XVII столітті, під час морської війни Англії з Іспанією, покровителями і захисниками англійців...” [2, 86]. Державний устрій Великобританії, на думку Мечникова, теж можна вважати результатом її острівного положення. Автор наводить і інші приклади: „Альпійські гори дуже довгий час слугували колискою і захистом свободи швейцарських селянських комун. Нарешті, Піренеї захищали „льоти і вольності” гірських басків незрівнянно краще і надійніше, ніж королівські хартії і грамоти” [2, 86].

Науковець доводить, що географічні фактори більш-менш аналогічні, тому не слід перебільшувати їх значення для науки: „...і в соціології і в політиці ми звикли дивитися на високі гірські ланцюги, як на природні кордони між державами, расами і культурами...” [2, 86]. Проте, на думку автора, цей погляд не відповідає дійсності: „...Альпи, які складають політичний кордон між Францією, Італією і Німеччиною, являються в той же час місцем змішання трьох головних європейських рас латинської, галльської і германської” [2, 86]. Подібне змішання відбувається і в Піренейських горах. „Нарешті, складний етнологічний склад населення Кавказу чи Гімалайських гір, очевидно, повинен був би... доводити, що найвищі і найнедоступніші гірські ланцюги... відіграють роль сховищ, де відбувається зближення найрізноманітніших етнічних елементів. Близьке сусідство народів і племен веде за собою зближення їх характерів та інтересів, що перетворюється як наслідок в федеративний устрій...” [2, 86-87]. Так, союзи кавказьких горців, швейцарський союз утворилися не дивлячись на всю різноманітність народностей, які в них ввійшли, їх вірувань і діалектів.

Щодо рослинного і тваринного світу, то його вплив на соціальне життя людей є досить вирішальним. Мечников вважає такі країни, як, наприклад, Сибір і Маньчжурію – покриті лісами, переповнені дикими тваринами, – такі, що сприяють утворенню у населення мисливських нахилів. Народи не з власної волі стають скотарями, причина цьому є життя серед просторих трав'яних степів. „На півночі Африки землероб фелах, кочівник з пустелі Сахари, і араб із Алжира представляють досить відмінні, один від одного соціальні типи, які в значній мірі створені фіто-географічними особливостями заселених цими народами областей” [2, 87].

Значна щільність народонаселення деяких областей Китаю, Індії, Японії знаходиться в безпосередній залежності від вирощування там культури рису. Причину відносно низького розвитку цивілізації Океанії, невелику чисельність її населення Мечников бачить в беззаперечній залежності від рівня розповсюдженості тієї чи іншої рослини.

Заперечуючи расову теорію виникнення цивілізацій, яка була досить популярною в Європі в другій половині XIX століття, Мечников вважає, що причини не однакового розвитку народів знаходяться в географічному середовищі, у якому живе даний народ. Про виникнення різних рас він пише: „...расові відмінності... повинні розглядатися тільки як результат пристосування людини до середовища, тобто до різноманітних географічних і соціальних умов” [2, 111].

Для доказу цього наводить незвичайний приклад: „...російські розкольники, переселившись на Кавказ, тобто в гірську країну, з... монотонних рівнин Великої Росії, протягом декількох десятків років змінилися на стільки, що утворили ніби зовсім новий етнічний і соціальний тип” [2, 111].

Мечников не є прихильником теорії географічного фаталізму, який, за його словами, проголошує наперекір фактам, що дана сукупність фізико-географічних умов відіграє і повинна всюди відігравати одну і ту ж незмінну роль. Своє завдання він бачить тільки в тому, щоб „встановити історичну цінність цих умов і незмінність цієї цінності протягом століть...” [2, 129].

Перші цивілізації розвинулись на берегах історичних річок Нілу, Тигру і Євфрату, Інду і Гангу, Хуанхе і Янцзи. „...народи, які жили в басейнах цих рік, самими фізико-географічними умовами були відразу міцно прив'язані... до цивілізації і прогресу” [2, 143]. Порівнюючи їх, автор вказує на природну ізоляцію перших цивілізацій. „Єгипет представляє собою оазис серед просторих пустель; Індія утворює великий трикутник, відділений від решти Азії височенними горами” [2, 147]. Древній Китай і Месопотамія, менш ізольовані, мали вплив на сусідні з ними

країни. Західні цивілізації мали кращі умови для взаємовпливу, ніж східні: „Недоступні хребти Гімалайських гір і Тибету, розташовані на сході і північному сході Індії, повністю відрізають Китай від Індії, тоді як на Заході Єгипет і Месопотамія зв'язані між собою Синайським півостровом” [2, 148]. Інертна і пасивна роль Індії в історії з найдавніших часів зумовлена несприятливим її географічним положенням, зокрема морською і континентальною ізоляцією, ці умови, на думку вченого, викликали лише гніт і деспотизм.

Основною умовою зародження і розвитку цивілізацій Мечников вважає річки. На його думку, річка в будь-якій країні є, ніби, виразом синтезу всієї сукупності фізико-географічних умов: клімату, ґрунту, рельєфу земної поверхні, геологічної будови даної області. Розміри річок в цивілізаційному процесі не мають жодного значення: „Історичні річки... не виділяються серед решти великим об'ємом води. Ніл, наприклад, приносить в море води в три рази менше ніж Дунай. Але всі ці річки володіють проте однією прекрасною характерною рисою, здатною пояснити секрет їх видатної історичної ролі: всі вони перетворюють зрошувальні ними області, то в родючі житниці, які годують мільйони людей за працю декількох днів, то в хвороботворні болота...” [2, 162]. Специфічне природне середовище цих річок могло бути повернене на користь людини лише колективною, суворо дисциплінованою працею великих народних мас. Результатом цієї праці є створення цивілізації.

Кожну з „цивілізаційних” річок Мечников розглядає окремо.

На думку автора, одна з перших цивілізацій виникає на берегах Нілу. Прослідкувавши шлях цієї річки від витоків до гирла він стверджує, що Ніл створюється екваторіальними дощами, а родючий шар намулу забезпечується тропічними зливами, які проходять в Абіссинських горах. Перерахувавши всі блага, які надають єгиптянам періодичні розливи Нілу, Мечников відзначає, що природні умови, які спричиняють ці розливи не є стабільними, велику роль відіграє випадковість. Така специфічність природи загрожує Єгипту неврожаєм, голодом: „достатньо всього трьох футів недостачі до нормального рівня в висоті води і „на небесах боги падають ниць, а на землі люди приречені на загибель...” [2, 180]. Розливи Нілу приносять не тільки благо. „В Абіссинії, – зауважує Мечников, – тропічні дощі підлягають тисячам випадковостей, змін, іноді вода піднімається занадто швидко, затоплює країну, зносить житла людей...” [2, 180]. Зазвичай в усіх цивілізованих країнах неврожайні роки чергуються з врожайними, але ніде контраст між ними не досягає такої різкої відмінності як в долині Нілу, оточеній з усіх сторін пустелею. Для оцінки природних особливостей географічного середовища Єгипту Автор пропонує „уявити собі Ніл в його первісному стані...” [2, 180]. За його словами Ніл постав для його перших поселенців в хаосі, безпорядку, щоб створити тут придатне для життя середовище необхідно було проявити ініціативу і старання з боку людей. Адже родючість нільської долини знаходилась в залежності від іригаційних робіт, які потребували єдності, щоб взяти користь з розливів Нілу людині треба було докласти чимало зусиль.

Автор переконаний, що перебування древніх єгиптян під гнітом деспотизму є логічним наслідком всіх фізико-географічних умов Єгипту. Ні один народ не доводив до такого рівня підпорядкування царській владі, визнання її божественною. Пояснюється це тим, що „ні один народ не відчував настільки сильно необхідності в центральній волі для більш раціональної організації матеріального життя...” [2, 183].

Цивілізація в долинах річок Тигру і Євфрату має як свої характерні особливості виникнення, так і спільні риси з іншими річковими цивілізаціями. „На півночі і на сході Ассиро-Вавилонської рівнини ланцюги гір... утворюють для басейну річок Тигру і Євфрату гірський кордон, який відділяє його від прикавказької області і від плоскогір'їв Ірану” [2, 191]. Родючість цих земель забезпечують притаманні їм природні особливості: „Вітри...які дмуть головним чином, протягом зими, приносять з собою наповнені вологою пари, які осідають тут у вигляді снігу, який покриває весь амфітеатр гір навколо витоків Євфрату” [2, 191]. „Гірські масиви Вірменії не представляють непрохідні перепони між Месопотамією і областю Кавказу... при їх допомозі... випаровування Чорного і Середземного морів зрошують Тигро-Євфратську долину” [2, 192]. Вологі вітри з

Індійського океану, в свою чергу, приносять вологу на вершини гірських ланцюгів, і ці опади дають початок численним струмкам і річкам, які несуть свої води в русло Тигра.

Месопотамська рівнина наділена досить благодатними властивостями: „...якщо зима була не занадто холодною, і якщо весняні і осінні дощі оросили місцевість, то родючість ґрунту проявляється тут з незвичною силою” [2, 195]. „У Месопотамії хлібні злаки, ці переважно культурні рослини, ростуть в дикому стані. Всі фруктові і плодові дерева і кущі південної і центральної Європи... утворюють тут справжні ліси” [2, 195-196]. Ближче до Вавилону і далі вниз по течії Тигру і Євфрату „...родючість ґрунту... залежить виключно від розливів і повноводдя” [2, 196].

Межа родючих земель і солончаків є своєрідним природним кордоном між Ассирією і Халдеєю. „На північ від встановленого... кордону лежать злегка підвищені хвилеподібні рівнини, зобов'язані своєю дивною родючістю зливам під час рівнодення. На південь розташована низинна країна, ґрунт якої складається з солончаків і покритий гірким полином всюди, куди не досягає... вода під час розливів” [2, 197]. Природні особливості цих країв, на думку Мечникова, сприяли утворенню відповідних характеристик народів, що їх населяли: „на півночі Месопотамії... розвалини палаців... царів – грабіжників підкорених народів. ...на півдні – в мирній Халдеї, місце палаців займають обсерваторії... з висоти яких уже в глибокій давнині короновані астрологи... займались астрономічними розрахунками, прагнучи проникнути в таємниці розливу річок, від яких залежало благополуччя країни” [2, 197].

Місцем зародження цивілізації в Месопотамії стала пустельна місцевість, а саме Халдея, жителі якої, під страхом загрози природних катастроф (посух, неврожаїв, які спричинювали голод), змушені були координувати свої індивідуальні зусилля. Тут, як і в Єгипті, виникненню цивілізації сприяли важкі природні умови, які стимулювали діяльність людини.

Значно пізніше виникає цивілізація на річках Інд і Ганг. Мечников відзначає вплив природних факторів на відмінності культур, які домінували в стародавній Індії: „Контрасту між ідилічною анархією первісної ведичної епохи і жорстким деспотизмом кастової організації суспільства в брахманічний період індійської історії... відповідають відмінності фізико-географічних умов серед яких здійснювались поступові фази історичної еволюції Індії” [2, 220]. Перша виникає в благополучній місцевості Кашміру, аналогів якої Мечников не знаходить в Індії. Брахманічна культура виникає на берегах великих річок – Інду і Гангу, природні особливості яких автор описує так: „Найменша нерегулярність в річних кліматичних коливаннях... в розповсюдженні вітрів і опадів загрожує тут для населення найтяжчими наслідками” [2, 121]. Голод постійно загрожує населенню Сінду і Пенджабу, всієї долини Гангу і східних берегів Індостану. Землеробство на цих землях можливо лише через створення каналів для штучного зрошення.

Мечников вважає, що індійська цивілізація не вийшла за межі річкового періоду розвитку саме по причині несприятливого географічного становища: „Індія, заперта в басейні своїх річок, які не мали зручного зв'язку з морем... завмерла і відособилась від загального потоку всесвітньої історії” [2, 239].

Китайська цивілізація, як відомо, виникла на берегах річок Хуанхе і Янцзи. Ці річки мали такі ж характеристики як і попередні описані історичні річки. Жителям, які населяли середню течію цих річок приходилось докладати зусиль, щоб перетворити простори покриті „намулом і брудом, в оброблену і густонаселену країну” [2, 240]. „Цілий лабіринт каналів...гігантські греблі, які стримують постійно змінюючи течії річок, потребували для свого спорудження великої кількості праці” [2, 240].

Завершуючи працю Мечников робить висновок, що кожна з чотирьох великих культур древності є результатом гідрологічних систем тих країв, які були для них колискою. Таким чином „...історія в... Старому Світі представляє собою важку задачу, яка задана людині фізико-географічними особливостями країни” [2, 246].

Микола Якович Данилевський (1822-1885) – відомий слов'янофіл, публіцист і соціолог, автор численних книг і статей, серед яких – в основному, праці з біології, географії, питань

рибальства і статистики. Погляди науковця у царині проблематики географічного детермінізму знаходимо в праці „Росія і Європа”.

Народився М.Я. Данилевський в селі Оберець Ливенського повіту на Орловщині в дворянській сім'ї. Батьки забезпечили синові найкращу освіту. Навчався в приватному пансіоні в Москві, потім – у Царськосільському ліцеї, по закінченню якого вступив (в якості вільного слухача) на фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Тут в 1847 році відбулась його перша зустріч з Страховим, людиною яка в майбутньому істотно допоможе Данилевському в видавництві його творів. Науково-літературну діяльність Н.Я.Данилевський почав в університеті. У 1849 р. Данилевський захистив магістерську дисертацію на кафедрі ботаніки (описав флору рідної Орловщини). Окремі його праці з дослідження клімату були відзначені премією Російського географічного товариства. З 1853 року бере участь у дев'яти географічних експедиціях, в результаті яких було проведено дослідження вод європейської Росії. Здобуті знання науковець використовував у працях на політичну тематику. Данилевський входив у склад Ради Міністерства державного майна, де приймав активну участь у розробці законів, які регулювали стан рибних багатств країни включно до початку ХХ ст. У 1864 році Данилевський з сім'єю поселився на Південному березі Криму, де купив за невелику плату маєток. Приблизно в цей час почав працювати над однією з найважливіших праць його життя – „Росія і Європа”. В останні роки життя вчений потерпав від хвороби серця. Помер в Тифлісі, під час чергової наукової поїздки. Похований в с.Мшатка, де проживав останні двадцять років.

У праці „Росія і Європа” проблемі географічного детермінізму Данилевський відводить другорядні позиції. Природні фактори впливу є лише основою для розвитку і становлення народності й державності в етнографічний період. Головну роль в цьому питанні відіграють національні і політичні чинники. Автор допускає утворення держави тільки за сприяння зовнішніх факторів. Внутрішні фактори, зокрема географічні, для утворення держави мають другорядне значення. На думку автора, для утворення держави без зовнішнього впливу потрібен практично нездійснений збіг обставин. Держава, яка утворюється в таких ідеальних умовах, „прийняла б форму федерації, але федерації зовсім іншого характеру, ніж всі ті, які ми знаємо” [1, 229].

Утворення общин, як елемента державного верховенства на місцях, повинно передувати, як вважає Данилевський, будь-якому подальшому розвитку держави. Передумовою їх утворення є осілість, а осіле життя „можливе лише в країні, яка представляє фізичні перепони кочуванню великими масами” [1, 230]. „Але фізичними перепонами для кочового життя можуть слугувати тільки ліси або періодичні річкові розливи, як, наприклад, в Єгипті. Ці останні... складають занадто сильну перепону, вимагають занадто великої спостережливості від дикого племені, щоб воно могло використати їх для себе” [1, 230]. Гори, в свою чергу, роз'єднують людей „загороджують їх в долини і котловини і, так як вони досить зручні для збереження етнографічних відмінностей, зовсім не здатні слугувати ґрунтом для розвитку першопочаткової самобутньої цивілізації” [1, 230]. Тому сприятливими для розвитку першопочаткової культури Данилевський вважає тільки ліси. Вони є достатніми перепонами для розвитку кочівництва, і придатні для заснування осілого життя обмеженими засобами існування племені, яке виходить з стану первісної дикості. „Ліс має завдяки цьому велику культуротворчу силу. Я не думаю, – пише автор, – щоб самобутня культура, поза всякого стороннього впливу могла виникнути не інакше як в лісовій країні” [1, 230]. Описуючи спосіб розселення в такій лісовій країні (якою є, наприклад, Росія), він стверджує, що поступове заселення лісу неминуче супроводжується утворенням малих політичних центрів; „зменшення лісової огорожі, сприяє зближенню контактів між населеними пунктами, і, відповідно, між ними поживляються політичні відносини, що призводить до передачі частини своєї влади більш ширшій групі” [1, 231]. З такого розвитку повинен природно утворитися устрій, в якому влада „...розвивалась не зверху вниз, а переходила би знизу вверх” [1, 231]. Розвиток такого зв'язку, на думку Данилевського, пояснює федеративний устрій всіх народів, які жили в лісах, які історія застала ще під час етнографічного періоду їх життя (як, наприклад, у германців і слов'ян, а також федеративний устрій Сполучених Штатів).

На утворення федеративного державного устрою за М.Данилевським має вплив гірська місцевість: „Один і той же народ не може скласти федерації, якщо не віддалений від своїх сусідів... фізичними перепонами, такими як: просторими морями, високими хребтами” [1, 427]. Так, древня Греція, на його думку, могла мати федеративну форму правління, доки географічне положення і слабкість сусідів забезпечували їй захист від зовнішніх ворогів. Швейцарія досить стійко зберігає федеративний устрій, так як природою вона забезпечена від зовнішніх нападів і утверджена в своїй незалежності загально признаним нейтралітетом. Ці приклади науковець наводить для доказу того, що для об'єднаного слов'янства нема кращого устрою ніж федеративний.

Данилевський звертає увагу на природне розташування Англії, яке на його думку, визначає її торговельну і політичну могутність. „Зосередження світової торгівлі закономірне тому, що є результатом багатьох сприятливих умов, в яких вона знаходиться, а головне – її острівного положення, яке від самих часів Вільгельма Завойовника огороджувало її від вторгнень і дало можливість накопичуватися капіталу” [1, 244]. Те ж острівне положення, на думку Данилевського, сприяло розвитку англійського флоту настільки, що він під час воєн з іншими морськими державами декілька разів знищував торгівлю противників, відбирав колонії в Голландії, Франції, Іспанії і цим забезпечував перевагу Англії в торгівлі, стимулював розвиток промисловості. Загалом, монопольне становище Данилевський вважає не нормальним. Генуя і Венеція також користувались в свій час подібною монополією.

Автор зазначає, що будь-яка влада татар над слов'янами, не тільки не могла глибоко проникати в їх побут, але змушена була триматися поверхні. Причиною він вважає відмінності між побутом кочівників і культурою слов'ян, яка полягає в осілому способі життя. Не останню роль зіграв тут характер місцевості, який дозволив нашим завойовникам зберегти свій звичний і улюблений спосіб життя „в степах заволзьких і задонських” [1, 257].

Шукаючи відповідь на запитання, в чому ж може полягати єднаюча сила роз'єднаних європейських націй, Данилевський підкреслює фактор географічного розташування країн. Він стверджує, що країни, в яких кордони чітко окреслені природою, як, наприклад, острівне положення Англії, півострівне – Скандинавії, Італії, Індії, можуть інколи служити об'єднуючим початком для народів [1, 354]. Але для таких країн як Австрія, природні кордони якої досить нечіткі, залишається „...тільки початок народний, етнографічний, який дійсно тільки один може слугувати міцною основою державності, один надає йому істинний зміст і значення” [1, 354].

На протигагу політичній, культурній і економічній експансії германо-романського світу, Данилевський висуває концепцію створення Слов'янського союзу-федерації, до якого крім слов'янських народів повинні ввійти угорці і греки з європейською частиною Туреччини. Центральне місце в ньому відводиться Константинополю. Обґрунтовуючи важливість заволодіння Росією цим містом та протоками Босфором і Дарданеллами, автор, перш за все, виділяє природні особливості його розташування. Константинополь є неповторним перехрестям світових шляхів: „На захід відкривається безперервний морський шлях спочатку між Європою і Азією, а потім між Європою і Африкою, ніби каналом, який то розширюється, то звужується до самого Західного океану. До півдня такий же канал, який переривається лиш нешироким, тепер проритим перешийком, веде між Азією і Африкою до Південного океану. На сході колись неперервне море розбилось, правда, на три басейни: Понту, Каспію і Аралу, які розділені широкими перешийками” [1, 365]. Недолік останнього, на його думку, здатна усунути людська праця (залізні дороги та інше). „Нарешті, на північ Дніпро, Дон, з'єднаний залізною дорогою з Волгою, і Дунай, з'єднують Константинополь з всіма слов'янськими землями і ведуть в глиб Росії і Європи” [1, 365].

Данилевський відзначає стабільне становище Константинополя на світовій арені. Ні зміна торговельних шляхів, ні розширення історичного театру не можуть зменшити історичної ролі міста, „...навпаки, всяке розширення культури і засобів сполучення повинні... відбитися на посиленні його торгового, політичного і взагалі культурного значення” [1, 366]. Прориття Суецького перешийка повинно повернути головний центр торгового руху на береги Середземного моря. Тому

Данилевський впевнений: „Це місто не минуло тільки, не жалюгідного теперішнього, але і майбутнього, якому... суджено відродитися з попелу в новій... величі” [1, 367].

Контроль над Константинополем для Росії Данилевський вважає стратегічно вигідним. Адже з півдня Росія відкрита для ударів держав, які володіють великими морськими силами. Сухопутна оборона берегів потребує величезних сил і разом з тим – малодієва. Данилевський зауважує: „Досягнувши будь-якого вигідного для себе результату, противники могли б зберегти його і обернути його в нову точку опори для подальших дій. Звичайно, вторгнення в глибину Росії і з цієї сторони було б нелегким, навіть неможливим” хоча „нема і потреби в такому вторгненні” [1, 376]. Захоплення морських берегів або навіть одного тільки Криму було б достатнім, на думку автора, щоб нанести Росії суттєвої шкоди, паралізувати її сили. „Заволодіння Константинополем і протоками усуває цю небезпеку і перетворює південний кордон Росії в найбезпечніший і найнепрístupніший” [1, 376].

Щодо власне Росії, то серед особливостей її стратегічного розташування Данилевський підкреслює значення географічних умов. Відповідно, природна характеристика західних кордонів імперії настільки сприятлива, що автор не переймається їх захистом. Він пише: „Будь-який напад з заходу зустрічає відсіч всіх сухопутних сил Росії, які завжди складали і будуть складати головну опору її могутності. Просторі болота і ліса розрізають простір вздовж західного кордону Росії на два... окремі театри військових дій, одноразовий напад на які можливий тільки в випадку мало можливого союзу обох наших західних сусідів, Пруссії і Австрії...” [1, 375-376]. Тому, в більшості випадків, Росія може бути спокійна за території, що лежать на південь чи на північ від Полісся і болотистої системи Прип'яті.

Автор дотримувався думки, що північ країни відносно добре захищена. Він вважає що, зі сторони Балтійського моря „можливі тільки диверсії, випадкові напади на ті чи інші пункти, базисом ж для правильної систематично організованої дії воно не може слугувати...” [1, 376]. Причиною цього є те, що будь який успіх, досягнутий влітку, змушений бути залишений зимою.

Як вчений-географ, Данилевський аналізує моря Російської імперії, шість з яких для військової могутності зовсім непридатні. Так, на його думку, Аральське море було б корисніше висушити, а в Льодовитому океані незначну вагу має лише Біломорська затока, яка може знов отримати деяке торгівельне значення. „Каспійське море дуже важливе, але тільки... в риболовному відношенні. Східний, або Великий, океан... за хорошого використання його берегів може бути відправним пунктом для морських партизанських дій, та й то в невеликих розмірах” [1, 379]. Балтійське море, єдине на якому Росія мала в той час флот, залишається не більше ніж засобом, хоча важливим і навіть суттєво необхідним, для оборони балтійських берегів Росії. З посиленням Пруссії і об'єднанням Германії перевага на водах Балтійського моря повинна з часом закономірно перейти до Пруссії, „тому що вона володіє кращою незамерзаючою частиною його і, напевне, скоро буде мати свій вхід і вихід з нього через Гольштейнський канал” [1, 379]. У такому випадку Росія повинна буде розділити з Пруссією панування на Балтійському морі. Становище ускладнює зимове зледеніння моря: „...у нас з нею (державою льоду – І.З.) укладений оборонний союз, за яким вона охороняє наші береги протягом півроку; проте вона в союзі з нашими ворогами в разі наступальних з нашої сторони дій, цілі півроку не випускаючи наші флоти з гаваней і заставляючи їх повертатися в них до визначеного терміну... під страхом повного відрізання відступу” [1, 380]. Звичайно, за таких умов на Балтійському морі не може існувати дієва морська сила.

Росія, вважає М.Данилевський, не може бути сильною морською державою, перш за все, тому, що в її населення нема мореплавних традицій. „Росія може мати тільки державний флот...” [1, 381]. Тому вона „подібно до вправного і обережного полководця в укріпленому таборі, змушена замінювати відносну чисельну нестачу свого флоту вдало вибраним місцем розташування...” [1, 381]. Лише Чорне море в змозі дати Росії силу і вплив на морях, що забезпечить їй єдиний в цілому світі укріплений морський табір.

Автор виділяє ряд переваг географічного розташування Чорного моря, як внутрішнього моря Росії. А саме, наявність стратегічно важливих проток (Дарданелли, Босфор, Керченська протока), Мармурового моря – як „передового плацдарму”, широкого внутрішнього простору Чорного моря

– рейду, де флот може навчатися і одержувати всю необхідну морську практику; можливість укріплення військових баз в Керченській, Севастопольській бухтах, в Миколаєві. Такі зручності забезпечать російському флоту значне посилення в Середземномор'ї.

Вчений простежує стан п'яти найвпливовіших європейських національностей за кількістю їх населення. Серед них німецька найчисельніша. Але така перевага чисельності врівноважується невідповідним у багатьох відношеннях географічним положенням Німеччини. Її розташування характеризується: „неокруглістю кордонів, значною протяжністю з заходу на схід, врізанням з півдня і сходу слов'янських областей, серединністю місцезонашування, яке підлягало нападам з різних сторін” [1, 414]. Перечислені природні незручності Данилевський вважає досить вагомими: „для збереження незалежності Німеччини зі сторони Франції і Туреччини необхідна була до останніх часів допомога як тих слов'ян, яких вдалося їй включити в свій склад, так і незалежних слов'янських держав: Польщі і Росії” [1, 414].

Протилежне становище в Франції: „...менша чисельність французів з надлишком нагороджується округлістю, так би мовити, зосередженістю країни, яку вони займають” [1, 414]. Щодо Англії, населення якої на сім-вісім мільйонів менше, то вона „дістає непереможну оборонну силу від її острівного положення, яке, разом з тим, ослаблює її наступаючу силу” [1, 414-415]. Оточена морем, огорожена з півночі Альпами Італія, при зацікавленості Англії в збереженні рівноваги між європейськими державами, володіє досить сприятливим становищем. Нарешті, Іспанія, населення якої зменшилось до яких-небудь 15 мільйонів „ще краще ніж Італія огорожена фізичними умовами країни, відділеної від єдиної своєї сусідки, Франції, ланцюгом Піренеїв і, більше того, ще перерізаний в різних напрямках високими гірськими хребтами, могутніми охоронцями незалежності навіть слабких народів” [1, 415]. Отже, могутність європейських країн, на думку автора, поряд з чисельністю населення, визначає також їх географічне розташування. Слов'янський союз, як можливе в майбутньому державне об'єднання, зможе компенсувати перевагу романо-германської Європи в людському потенціалі стратегічним розташуванням Константинополя і Чеського бастиону.

Формулюючи концепцію культурно-історичних типів, Данилевський виводить так званий „закон збереження запасу історичних сил”, основна думка якого полягає в тому, що частина народу ще на початковому етапі свого розвитку, знаходячись в особливо вигідних географічних умовах і по сусідству з народами, які досягли вищого ступеню розвитку, мають можливість швидкого культурного зростання” [1, 437]. За його словами, ця частина народу розвивається і прогресує, запозичує сусідні досягнення і створює свої. Вона з часом позбавляється прогресуючої сили, занепадає, втрачає власну незалежність. Тоді як „інша частина племені, під охоронним покровом могутньої природи (лісів, степів, гірських хребтів) продовжує вести своє тихе, частково ще племінне, етнографічне життя, не розтрачуючи, а все ще накопичуючи елементи майбутньої сили” [1, 437]. Ця, ніби законсервована, енергія в майбутньому допомагає народам повернути свою колишню міць, вони стають „відновниками історичного життя цих братів, які раніше почали жити” [1, 440].

Для прикладу автор наводить „...загнаних в гори іспанських готів, що заклали основу звільнення своєї вітчизни від влади маврів...” [1, 439]. Те ж відбулося і з російською державністю: „На рівнинах Росії перші зернини громадянства і освіченості розвиваються в Подніпров'ї і в передгір'ях Карпат під впливом Візантії. Внутрішні чвари, татарський погром, вторгнення Литви... руйнують ці перші починання руського життя. Але на північному сході, в глухій лісовій країні, руська колонізація, на узбіччі діяльного історичного життя, утворює сильний запас руської сили... і, зміцнівши, являється відновницею єдності Росії...” [1, 439]. Об'єднувачем Італії став „дикий П'ємонт”, де ще збереглася „моральна сила і енергія...” [1, 439]. Перераховані приклади, дають підстави зробити висновок, що збереженню етнічної енергії народів, за Данилевським, допомагає не що інше як природні особливості заселеної ними території.

Вчений припускав припинення ворожості Європи до незалежного самобутнього слов'янства в майбутньому, але це, на його думку, відбудеться не раніше, ніж Європа переконається у нездоланності нової світової сили на Сході – Всеслов'янського союзу, створення якого є

необхідною гарантією всесвітньої рівноваги. Це майбутнє проходить через призму протипаги її культури, політичній поведінці. Тому Росії необхідно ослабити ворожу сторону, виокремивши з числа ворогів тих, хто є її ворогом лише мимоволі, і перетягнути їх на свій бік.

Російська геополітика як наука сформувалася в першій половині ХХ століття. У її основі була концепція євразійства, яка отримала поширення серед російської еміграції. Найвідоміші творці євразійства – М.С.Трубецької і П.М.Савицький. Основна їх ідея – Росія є особливим цивілізаційним утворенням, яке вони назвали Євразією. Це особливий „місцерозвиток” – якісно відмінний простір, неповторне географічне середовище, в якому відбувається становлення людських спільнот. Євразія – географічно замкнений і самостійний культурний світ, за межами якого розташовані як власне Європа, так і власне Азія. Безпосередній вплив на формування євразійства зробила месіанська ідея високого історичного призначення Росії, яка одержала розвиток у слов’янофілів – А.Хом’яков, І.Кириєвський, С.Аксаков та інші, у соціологів і філософів – М.Данилевського, К.Леонтьєва, Л.Карсавіна. Уявлення про особливий тип „євразійської” культури базувались, перш за все, на теорії культурно-історичних типів Данилевського.

Основоположником теорії євразійства був Микола Сергійович Трубецької (1890-1938) – філолог та історик, син російського релігійного філософа С.Н.Трубецького. Московський університет закінчив у 1913 р., слухав лекції в Лейпцізькому університеті (1913-1914), працював приват-доцентом Московського університету (1915-1916). В еміграції жив в Софії, Празі, Відні, де в 1930 році був обраний членом Віденської Академії наук. Рання смерть викликана інфарктом, який прослідував після неодноразових і грубих обшуків в квартирі під час німецької окупації.

Свої геополітичні погляди М.Трубецької виклав у працях „Європа і людство” [9], „Російська проблема” [11], „Ми та інші” [10]. Проблеми досліджуваної нами теми автор порушує в статті „Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу” [8].

Як засновник концепції євразійства Трубецької переконаний, що територіально Росія не є наступницею Київської Русі. Серед причин цього називає локальність влади останньої. Роздрібнена Київська Русь, яка була „річковою державою” поруч з хозарськими і болгарськими державними утвореннями, не могла, на відміну від сучасної Російської імперії, відігравати вагомую політичну роль. „Держава (політична чи господарська) на території європейської Росії в ті часи була неможлива ні для одного з цих осілих, прив’язаних до того чи іншого річкового басейну держав, так як на шляху до Чорного і Каспійського морів лежала широка смуга степу, а по ній кочували войовничі племена...” [8, 145]. Лише повне підпорядкування кочових племен зробить можливим реалізацію прагнення осілих держав до панування і розширення своєї території. Тому, на думку автора, із Київської Русі не могла розвинути сильна держава: „...будучи природно прикріплена до відомої річної системи, вона в той же час не могла сповна оволодіти всією цією системою... нижня, найважливіша, частина цієї системи, яка пролягала по степу, залишалась завжди під ударами степових кочівників, печенігів, половців та ін...” [8, 145]. Нездатність оволодіти всією річковою системою спричинила розпад Київської Русі, її дроблення на малі князівства. М.Трубецької вважає життєздатною державу лише тоді, коли вона може здійснювати ті завдання, які ставить перед нею географічна природа його території. Географічним завданням Київської Русі, на його думку, було здійснення товарообміну між Балтійським і Чорним морями. Це завдання через вказані вище причини не могло бути виконаним, тому Київська Русь виявилась нежиттєздатною.

М.Трубецької стверджує, що Росія є спадкоємицею імперії Чингізхана, принаймні її центральної частини. Характеризуючи територію Росії, як ядра монгольської імперії, він звертає увагу на наступні особливості: „Існує довга, більш-менш неперервна смуга безлісних рівнин і плоскогір’їв, які тягнуться майже від Тихого океану до гирла Дунаю” [8, 147]. Цю смугу він називає системою степу. З півночі вона межує з широкою смугою лісів, за якими йде смуга тундри. З півдня система степу оперезана гірськими хребтами. Отже, автор виділяє чотири паралельні смуги, які тягнуться з заходу на схід: тундрова, лісова, степова і гірська. З півночі на південь або з півдня на північ вся ця система смуг пересікається системами великих річок. Ззовні ця географічна область характеризується відсутністю виходу до відкритого моря і відсутністю порізності

берегової лінії, яка притаманна для Західної і Середньої Європи та для Південної і Східної Азії. М.Трубецької пропонує називати цю область Євразією. Всі її кліматичні відмінності від Європи і Азії (велика різниця між температурами зими і літа, особливості напрямів ізотерм і вітрів) він об'єднує в поняття „континентальність клімату”. Ці спільні природні особливості дозволяють автору стверджувати про закономірність євразійського спільного державного об'єднання: „...вся Євразія, в вищезазначеному смислі цього слова, являє собою деяке єдине ціле. Наявність в цьому цілому таких різноманітних за своїм природним і господарським характером частин, як лісу, степу і гір, та існування між цими частинами природного географічного зв'язку дозволяє розглядати всю Євразію як до певного рівня самодостатню господарську область. Завдячуючи всьому цьому, Євразія за своєю природою виявляється історично визначена для складання державної єдності” [8, 148-149].

Природа Євразії безпосередньо вказує на спосіб цього об'єднання. „З... древніх часів – пише Трубецької – шляхами сполучення могли слугувати тільки ріки і степи: гори і ліси з цієї точки зору були не зручні, а тундра взагалі... несприятлива для будь-якої людської діяльності”. Великі річки, наголошує автор, на території Євразії в більшості течуть у меридіанному напрямку, тоді як система степів проходить через всю Євразію зі сходу на захід. При цьому річкових систем багато, а система степу одна. Вчений зазначає, що шлях сполучення між сходом і заходом один, а між північчю і півднем їх декілька „...причому всі ці (річкові) дороги між півднем і північчю пересікають (степову) дорогу між сходом і заходом” [8, 149]. Тому в цій частині світу „...панування кочівників було зумовлено самою географією...” [8, 177]. Спираючись на подібні факти, автор виводить закономірність впливу природних особливостей на політичний стан держав Євразії: „...всякий народ, який заволодів тою чи іншою річковою системою, опинявся паном тільки однієї визначеної частини Євразії; народ, який заволодів системою степу, опинявся паном всієї Євразії, так як пануючи над відрізками всіх річкових систем, що протікають через степ, він... підпорядковував собі і кожному з цих річкових систем...” [8, 149]. Враховуючи ці особливості, Трубецької робить висновок: „...об'єднати всю Євразію могла тільки держава, яка заволоділа всією системою степу” [8, 149]. Це неодмінно привело б до того, що всі державні утворення на її території змушені були б втратити свою незалежність і потрапити під панування володаря степів. Завдяки цьому фактору, Чингізхану вдалося виконати історичне завдання, поставлене природою Євразії – державне об'єднання цієї частини світу. Саме фактор панування над степовою смугою Євразії, як вважає автор, став причиною могутності імперії монголів і пізніше Російської імперії як її наступниці.

Виразником геополітичних ідей євразійства є також Петро Михайлович Савицький (1895-1968). Він навчався на економічному факультеті Петроградського політехнічного інституту, після захисту магістерської дисертації працював у російському посольстві в Норвегії. У роки громадянської війни служив у штабі головнокомандувача російської армії в Криму генерала Врангеля. Знаходячись в еміграції в Болгарії, працює технічним редактором відновленого журналу „Русская мысль”. Після переїзду до Праги Савицький працює приват-доцентом Російського юридичного факультету Карлового університету і директором російської гімназії. В еміграції написані найважливіші твори Савицького Євразійство [4], „Географічні і геополітичні основи євразійства” [3], „Про задачі кочівникознавства” (1928) [5], „Росія – особливий географічний світ” (1927) та ін.

Під час фашистської окупації Чехії був заарештований. Після звільнення Праги Червоною Армією Савицький депортований і знаходився в мордовських таборах ГУЛАГу до 1956 року. Після чого повернувся в Прагу, де продовжував наукову діяльність до кінця життя.

У праці „Геополітичні і географічні основи євразійства” Савицький стверджує, як і більшість євразійців, що географічні особливості визначають політичну структуру Євразії. „Природа євразійського світу мінімально сприятлива для різного роду „сепаратизмів” – чи то політичних, культурних або економічних” [3, 684]. „Мозаїчно роздроблену” будову Європи і Азії П.Савицький вважає сприятливою для виникнення невеликих замкнених, відособлених світів. На цій території є матеріальні передумови для існування малих держав, особливих для кожного міста

чи провінції культурних устроїв, економічних областей, які володіють великим господарським різноманіттям на вузькому просторі. Зовсім інша справа в Євразії: „Широко викроєна сфера прапороподібного розташування зон не сприяє нічому подібному. Нескінченні рівнини привчають до ширини горизонту, до розмаху геополітичних комбінацій. В межах степів, рухаючись по суші, в межах лісів – по воді численних тут рік і озер, людина знаходиться в постійній міграції, безперервно міняючи своє місце проживання” [3, 685]. Тому етнічні і культурні елементи перебували тут в інтенсивній взаємодії, схрещуванні і перемішуванні. Слідом за М.Трубецьким, Савицький приходять до висновку, що природа Євразії підказує людям необхідність політичного, культурного та економічного об’єднання. Автор звертає увагу на незаперечну обставину: „На півночі Євразії є сотні тисяч кв. км. лісів, серед яких нема ні одного гектара пашні” [3, 685]. Щоб прожити мешканцям цих просторів необхідна співпраця з південнішими областями. „На півдні, на не менших просторах простягаються степи, придатні для скотарства, а частково і для землеробства, при тому... на просторі багатьох тисяч квадратних кілометрів тут нема ні одного дерева. Як прожити населенню цих областей без господарської взаємодії з північчю?” [3, 685].

Саме природа євразійських степів і пустель, переконаний Савицький, зумовила існування такого „уніфікованого” в багатьох відношеннях устрою, як кочівництво [3, 685].

Отже, у XIX в російському науковому середовищі виникає інтерес до географічних дисциплін, починається активне дослідження великих просторів імперії. Поряд з розвитком географічної науки започатковується філософське осмислення проблеми впливу природних факторів на життя людини, на суспільний розвиток загалом. Російські науковці були знайомі з європейськими концепціями географічного детермінізму (Монтеск’є, Бодуен, Бокль), які, без сумніву, вплинули на формування їх ставлення до цього питання. Досліджені нами праці дозволяють стверджувати про зацікавленість мислителів Росії даного періоду у вивченні впливу природних чинників на функціонування суспільно-історичного процесу.

Л.І.Мечников у праці „Цивілізація і великі історичні ріки” висвітлює вплив географічного фактору на створення суспільства. Згідно його концепції у розвитку людських цивілізацій визначальними є фізико-географічні чинники, а серед них найбільш вагомий вплив мають гідрологічні особливості території. Історично утворення і розвиток цивілізацій залежить від річкових систем, як синтезу багатьох природних факторів. Розділивши історію цивілізацій на три основні періоди – річковий, морський та океанічний – автор відводив водному простору консолідує роль у формуванні цивілізаційних процесів. З цього твердження випливає висновок про те, що чим більші водні простори опанувало людство, тим більше виявлялась людська солідарність у формах виникнення великих держав та охоплення географічно більших ареалів різноманітними відносинами між ними. Держава в його концепції є формою людської кооперації, тобто формою поєднання зусиль, спрямованих на виживання у несприятливому середовищі. Географічний фактор визначався ним як засіб стимулювання людської діяльності, а отже і створення цивілізації. Расові відмінності Мечников розглядає як результат пристосування людини до географічного середовища. Національне і господарське різноманіття спричинюють місцеві природні особливості.

Данилевський, як автор концепції культурно-історичних типів, ставить природний чинник за основу для становлення і розвитку народностей, їх культури. Такі географічні фактори, як гори, ліси, хоч і сприяють збереженню етнічного елемента, зате уповільнюють розвиток цивілізаційних процесів. Автор звертає увагу на залежність устрою держави від її територіальних особливостей. Так, державам які розташовані в гірській чи лісовій місцевості найкраще підходить федеративний устрій. Рельєф території, острівне чи півострівне положення певної країни сприяють єдності, згуртованості народів, що їх населяють, допомагають збереженню їх етнічної енергії.

Як географ, Данилевський звертає увагу на природні особливості стратегічного розташування Росії та держав Європи з точки зору військової могутності та державної безпеки, виявляє залежність їх становища на міжнародній арені від особливостей географічного положення. Вагоме значення у формуванні військових і оборонних переваг надає морській могутності. Данилевський яскраво описує нечисельні стратегічні природні переваги уявного Слов’янського

союзу-федерації над романо-германською Європою. Серед них особливу увагу приділяє географічному положенню Константинополя, як столиці союзу.

У теорії євразійства географічний детермінізм зводиться до опису природних особливостей Євразії. Автори концепції євразійства Трубецкой і Савицький стверджують, що закономірність утворення єдиної держави на території Євразії зумовлена саме її географічними рисами. Вони прослідковують вплив безмежних степових просторів, лісів на характер людей і форми взаємозв'язків між ними. В їх концепції географічне положення визначає форму устрою держави, зумовлює історичний процес її розвитку. Проаналізувавши праці євразійців, можна стверджувати, що географічний детермінізм став підґрунтям для формування геополітичної концепції євразійства.

Таким чином, географічний детермінізм у другій половині XIX століття в російській суспільно-політичній думці набуває форми цілісних концепцій.

1. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. – 573с.
2. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки (географическая теория прогресса и социального развития). – М.: Книгоиздательство «Голос Труда», 1924. – 225 с.
3. Савицкий Петр. Географические и геополитические основы евразийства // Классика геополитики. XX век. Составитель К.Королев – М.: Издательство АСТ, 2003.– С. 677-687.
4. Савицкий Петр. Евразийство // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 655-676.
5. Савицкий Петр. О задачах кочевниковедения: Почему скифы и гунны должны быть интересны для русского? – Прага: Евразийское кн. изд-во, 1928. – 10 с.
6. Савицкий Петр. Степь и оседлость // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 688-699
7. Савицкий П.Н. Геополитические заметки по русской истории/ вступительная статья В.И.Дурновцева // Вопросы истории. – 1993. –№11 – С. 120-139.
8. Трубецкой Н. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока// Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 144-226.
9. Трубецкой Н. Европа и человечество // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 33-105.
10. Трубецкой Н. Мы и другие // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 106-125.
11. Трубецкой Н. Русская проблема // Классика геополитики. XX век. М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 126-143.
12. Вайгачев С.А. Послесловие // Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. – С. 556-567.
13. Вегеш М. Західна геополітика в іменах. – Ужгород: Вид-во УжНУ, 2003. – 200 с.
14. Гаджиев К.С. Введение в геополитику /Издание второе дополненное и переработанное. – М.: Логос, 2002. – 272 с.
15. Дергачов В.А. Геополитика. Учебное пособие. – К. ВИРА-Р, 2000. – 446 с.
16. Ерасов Б.С. Социокультурные и геополитические принципы евразийства // Политические исследования. – 2001. - №5. – С. 65-74.
17. Игнатов А. «Евразийство» и поиск новой русской культурной идентичности // Вопросы философии – 1995. – №6. – С. 49-64.
18. Задорожний І. Проблеми географічного детермінізму у працях античних авторів //Науковий вісник Ужгородського університету / Серія: політологія, соціологія, філософія / Ужгород: „Вісник Карпат”, – 2004. Випуск 1 – С. 7-23.
19. Люкс Л. Евразийство // Вопросы философии. – 1993. – №6. – С. 105-114.

20. Милов Л.В. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса // Вопросы истории. – №4-5 –1992. – С. 37-56.

SUMMARY

Igor Zadorozhny. The geographical determinism in Russian political ideas of second half XIX – first half XX centuries.

This article studies a condition of problems of a geographical determinism of Russian political idea in view of value of influence of the nature on socio-historical process. Features of the surrounding nature form various mental, intellectual and social features of the population. The geographical environment is considered as a determinative of social and economic, political and cultural development of peoples. Interesting concepts of a geographical determinism were presented by Russian scientists Mechnickov, Danilevsky, Trubetsckoy and Savitsky which research is the task of this article.